

A SZERVEZETELMÉLET ESETE A SZOVJET TÍPUSÚ CENZÚRARENDSZERREL

Kiss Ágnes: *Finomhangolás*

■ Milyen kiválóan iskolázott szerző! – ötlík fel a recenzióban Kiss Ágnes munkájának olvasása közben, ami rögtön az esetleges félreértések kizárását célzó pontosításra kényszeríti e sorok íróját, aki maga is tanára volt a szerzőnek a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen megszerzett alapfokú, politikatudományi képesítést eredményező tanulmányai során: az az elméleti-szakmai jártasság és kutatásmódszertani tájékozottság, amely Kiss Ágnesnek a szovjet típusú cenzúrárendszer eredményességének a kérdését egy romániai esettanulmány alapján vizsgáló munkájából megismerszik, minden valószínűség szerint a budapesti Közép-európai Egyetem (CEU) keretében abszolvált magiszteri és doktori tanulmányok során elsajátított képességeket tükrözi elsősorban – a személyes adottságok mellett értelemszerűen, illetve azt a befolyást leszámítva, amit a könyvben egyértelműen kimutatható módon D. Lőrincz József, a kolozsvári tanári kar egykori, az élők sorából sajnálatosan korán eltávozott tagja gyakorolt Kiss Ágnes szemléletére és szakmai arcéleire.

Kiss Ágnes könyve, amely a *Koordináció és kontroll a szovjet típusú cenzúrárendszerekben. Romániai példák (1949–1989)* alcímet viseli, egy kiválóan megírt, könnyen olvasható, de nem egykönnyen megérthető, igen alapos kutatásra építő, elegáns, de nem teljesen problémátlan elméleti háttérrel és módszertani megoldásokat felsorakoztató, körültekintően megszerkesztett, mégsem kifogástá-

lan szerkezetű, fontos mű egy fontos és időszerű témában.

Kezdjük ez utóbbival. A téma – az 1989-ben összeomlott kommunista diktatúra elnyomó apparátusának egyik, talán legtöbbeket hátrányosan érintő eleme, a cenzúra működése és eredményessége – azért fontos és időszerű, mert sem a kollektív emlékezetnek, sem az emlékezetpolitikáknak nem sikerült dűlőre jutni az elmúlt bő három évtized alatt a kommunizmus romániai időszakának a megítélésében. Az idő múltával nem csökken, hanem gyarapszik a népi demokrácia körülményeire és viszonyaira nosztalgiával visszagondolók részaránya, a Tismăneanu-bizottság azon következtetését pedig, miszerint a kommunizmust illegitim és bűnös rezsimek képviselték Romániában, többen vitatják, mint ahányan egyetértenek vele.

Arra, hogy mindez miért van/lehet így, meggyőző módon világít rá Kiss Ágnes munkája: kiderül belőle, hogy emberek éltek Romániában akkor is, közöttük írók és újságírók, tanárok, színészek, zenészek, alkotók a művészetek megannyi területén, akik próbáltak boldogulni egy számukra alternatívátlan világban, meggyőződéssel és becsülettel végezvén a dolgukat, és közben akarva-akaratlanul hozzájárultak a körülmények fenntartásához és újratermeléséhez. Az államszocialista cenzúrárendszer óriási apparátusa az együttműködés szoros egységébe kényszerítette az ellenőrzőket és ellenőrzötteket, akik úgy váltak a rendszer és egymás cinkosává, hogy az élet fenntartásában

és élhetővé tételében voltak egyaránt érdekeltek. Álnok profitőrök és jó szándékú, derék emberek voltak mindkét oldalon, a rendszert kiszolgálók és az azzal szembehelyezkedők között nehéz volt következőképpen egyértelműen és biztosra vehetően különbséget tenni. Ez az ambivalencia – a fogalmat Kiss Ágnes D. Lőrincz József-re hivatkozva használja visszatérően a könyvben – a kommunizmus súlyos örökségeként él tovább napjainkig a román közvéleményben és a kollektív emlékezetben, megnehezítve az állásfoglalást a kommunizmus elnyomó jellegének a kérdésében. Kiss Ágnes kiváló érzékel és nagy türelemmel rakja össze megannyi apró részletből azt a képet, amelyből kiderül, miként alakította saját képére a társadalmi viszonyokat egy ördögi terv, és hogyan tette az embereket tulajdon eszközeivé egy hatalmas elnyomó apparátus, sok tekintetben relativizálva a különbséget az áldozat és az elkövető között.

Az, hogy egy romániai méretű országban mire volt szükség ahhoz, hogy előzetes ellenőrzés gyakoroltassék, egyfelől az államtitkok védelme, másfelől a politikai irányelveknek való megfelelés szempontjából, minden egyes nyomtatvány (időszakos kiadványok, könyvek, térképek, központi és helyi állami hivatalok által szerkesztett anyagok, telefonkönyvek, naptárak, könyvjelzők, csomagolóanyagok stb.), nyomdák és sokszorosító eszközök, hírügynökségek, rádiós és televíziós produkciók, könyvtárak és antikváriumok, könyvesboltok, múzeumok, kiállítások, mozik, színházi előadások, a „vizuális agitáció” valamennyi formája, a cenzori tevékenység illetékességi körébe tartozó anyagok importja és exportja, illetve a postai küldemények felügyelete tekintetében – még felsorolni sem egyszerű! –, egy rendkívül beszédes adatsorból derül ki, amelyet Kiss Ágnes a Román Nemzeti Levéltár Központi Hivatalának a Sajtó- és Nyomtatásügyi Bizottsága

dokumentumait tartalmazó gyűjteményére hivatkozva idéz.

Az 1949-ben szovjet mintára létrejött központi cenzúrahivatal, a Sajtó és Nyomtatványok Főigazgatósága (Kiss Ágnes Sajtó-főigazgatóságként emlegeti a könyvben) tevékenységi köre és egy évnyi munkamennyisége 1976-ban a következő volt. Az időszaki kiadványok tekintetében 333 fővárosi és 176 megyei lap ellenőrzését kellett biztosítani a hivatalnak, 16 egyetemi, 400 diáklap, 20 vallásos lap felügyelete mellett. A sugárzott média tekintetében 55 819 óranyi műsoridőt kellett felügyelni a központi és 10 017 óranyi adást a területi rádió- és tévéstudiókban. A könyvkiadás terén összesen 191 960 szerzői ívnyi anyagot kellett ellenőrizni, amelyek a társadalmi-politikai kiadványok, irodalmi-művészeti jellegű publikációk, technikai és tudományos művek, megyei szinten jóváhagyott kiadványok, valamint a kis méretű kiadvány és a propagandaanyagok kategóriái szerint oszlottak meg. Az egész év folyamán összesen 32 610 óranyi munkát vett igénybe a színházi és zenei előadások szövegek ellenőrzése és az előadások előzetes vizionálása, a mozifilmek átvizsgálása, a kiállítások, múzeumok, könyvtárak, antikváriumok és emlékházak anyagainak ellenőrzése. Az állami megrendelés keretében importált anyagok között 541 napilap és 14 777 időszaki kiadvány, 5196 könyv, valamint 166 hanglezem át vizsgálása volt a cenzúrahivatal feladata. A postai küldemények kategóriájában egy év alatt összesen 9 890 424 példányi sajtótermék, 426 000 könyv és 8200 hanglezem került átvizsgálásra. Az exportra szánt kiadványok előzetes átvizsgálása 78 140 oldal kézirat és mikrofilm, 76 386 példány időszaki kiadvány, 777 magnetofon- és kazettaszalag, 10 022 diafilm és 101 rövidfilm anyagára terjedt ki. A külföldre szánt propagandaanyag felügyelete 208 vásár és kiállítási anyag átvizsgálását

tette szükségessé. A Sajtó-főigazgatóság feladata volt továbbá 301 834 postai küldemény átnézése Bukarestben, amelyet olyan településen adtak fel, ahol nem működött postai vám, valamint 55 000 különféle nyomtatvány, amelyek exportját megyei szinten hagyták jóvá. Mindez egy év leforgása alatt. (A szerző választása nem véletlenszerűen esett az 1976-os évre, mert, mint látni fogjuk, 1977-ben a cenzúrarendszert alapjaiban felforgató átszervezésre került sor.)

A kérdés, amely Kiss Ágnes érdeklődését felkeltette, indokolt és logikus: mire volt szükség ahhoz, hogy egy ekkora volumenű munka elvégzését lehetővé tevő apparátus sikeres és eredményes lehessen? A válasz a kérdésre két síkon bontakozik ki a könyvben. Egyfelől az olvasót el-elragadja és lebilincseli helyenként a Kiss Ágnes írói tehetségét kidomborító mesélés: a tudományos jellegű dikta-ta szigort olykor megtöri a precíz adatokra alapozó, tömör, de ennek ellenére sodró erejű rekonstrukciója egy-egy korszaknak, mikrotörténetnek, vagy a lényegre törő, határozott mozdulatokkal megrajzolt profilja egyik-másik felidézett személyiségnek – cenzornak és cenzúrázott alkotónak egyaránt. A romániai cenzúra-rendszer működésének és eredményességének a megértéséhez hasznos támpontokat kínálnak ezek az olvasói emlékezetbe könnyen beivódó színfoltjai a kötetnek. Másfelől egy, a tudományosság kritériumait mind elméleti, mind módszertani szempontból maximálisan szem előtt tartó értekezésből bontakoznak ki fokozatosan, lépésről lépésre a kutatási kérdésekre a feltárt adatok elemzése alapján megfogalmazott válaszok.

A mesélés egyik bravúros példaként a cenzúrarendszer 1977-es átszervezésének az okait, folyamatát és következményeit ismertető (4.2.) alfejezet említhető, amely rendkívül jó érzékkel összeválogatott adatok, idézetek, példák és magyarázatok segítségével foglalja össze az új cenzúra-

gyakorlat lényegét. Ceaușescu 1977 nyarán elhatározta, hogy „megszünteti” a cenzúrát, arra irányuló igyekezetként, hogy a társadalmi nyilvánosság fölött gyakorolt ellenőrzés lazulását mímelje. A Sajtó-főigazgatóságot fölszámolták, a cenzúrarendszert pedig decentralizálták abban az értelemben, hogy a megszüntetett központi cenzúrahivatal feladatkörét átruházták a kiadókra, szerkesztőségekre és kulturális intézményekre. Kiss Ágnes érdekesítő, fordulatok rekonstrukcióját nyújtja könyvében ennek a történetnek, amelyből kiderül, hogy miközben az átszervezés valóban elérte célját, és javított átmenetileg az ország külföldi megítélésén, a cenzúra valójában eredményesebb lett, hiszen a házon belül elvégzett ellenőrzés az öncenzúrára és egymás cenzúrázására alapozott, a világos utasítások és felelős szervek hiányában pedig mind a szerzők, mind az intézmények óvatosabbak lettek, ami egészében a cenzúrafolyamat beke-ményedését eredményezte.

Az olvasmányosság ügyét szolgáló további példaként említhetők azon részei a könyvnek, amelyek az 1977 előtti állapotok egyes szervezési vonatkozásait írják körül: a rekrutáció és a kisebbségek képviselete az apparátusban, az írott formában közölt rendelkezések és a jó cenzori gyakorlatok rögzítésére és terjesztésére használt eszközök, a tevékenységi beszámolók, munkahelyi útmutatások és értekezletek – ezek vonatkozásában rendkívül illusztratív példák segítenek az olvasónak fogalmat alkotni arról, hogy milyenek voltak egyfelől a cenzorok, másfelől a cenzúrázottak mindennapjai. Az emlékezetes mikrotörténetek közül, amelyek a szövegbe szervesen illeszkedve példaként szolgálják a narrációt, illetve a tudományos elemzést, említésre kerül a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* története, Molnár Gusztáv kicenzúrázott interjúsorozata az 1940–44 között aktív erdélyi magyar értelmiségiekkel, amelynek

a *Korunk* 1980-as évfolyamában kellett volna megjelennie, vagy Pusztai János *Csapdában* című kéziratának a viszontagságos esete, amelyeket a feltárt dokumentumok alapján rekonstruál a szerző. A kiváló érzékkel megrajzolt személyiségprofilok közül Ion Ianoși (Jánosi János), Kallós Miklós, Illés József, Dumitru Popescu, Huszár Sándor említhető, de visszatérően hivatkozik Kiss Ágnes Domokos Gézára és Gáll Ernőre is, akiről megannyi izgalmas részlet derül ki a cenzúra intézményeihez, folyamatához, képviselőihez fűződő viszonyukat illetően.

Érdekes színfoltjai végül a szövegnek a cenzorok és a cenzúrázottak közötti személyes kapcsolatokat felidéző példák, többek között a Marin Sorescu esete, aki – egy forrásként idézett feljegyzésének tanúsága szerint – jogos szerzői felháborodása ellenére kénytelen volt megértést tanúsítani a cenzor érvelésével szemben, aki civilben történetesen a barátja volt, és aki tudomására hozta, hogy az állásába kerülhet, ha nem sikerül jobb belátásra bírnia a hatáskörébe tartozó kézirat szerzőjét. Ez a példa igen meggyőzően támasztja alá Kiss Ágnes egyik fontos következtetését: a rendszer egymással szemben álló szereplői között kialakult „jó kapcsolatok”, a cinkosság különböző formái, amelyeket az ahhoz fűződő érdek hozott létre, hogy az élet élhető és fenntartható legyen, végső soron ugyanazt eredményezték, mint a lelketlen és kíméletlen formái az ellenőrzésnek: a cenzúragyakorlat eredményességét.

Kiss Ágnes könyvének másik, a tulajdonképpen lényegét megtestesítő dimenziójának, a tudományos értekezésnek az elemzése és méltatása túlmutat egy recenzió keretein, egy külön tanulmány tárgyát képezhetné akár, itt csupán néhány futó megjegyzés megfogalmazására van lehetőség. A kutatási kérdésre – milyen mechanizmusok biztosították a cenzúra rendszer eredményességét a

cenzúrapolitika megfogalmazásának hiányosságai ellenére – Kiss Ágnes példásan felépített, kiválóan dokumentált és empatikus választ kínál: a teljes kulturális élet és intézményrendszer ellenőrzésére létrehozott apparátus eredményességét a diffúz irányelvek és a politikai irányvonal folyamatos változásának a körülményei között két egymást kiegészítő tényező tette lehetővé. Egyrészt a formális szervezeti egységek és eljárások sokasága volt hivatott biztosítani, hogy a központban kialakított cenzúrapolitika hasonló módon kerüljön alkalmazásra az ország minden intézményében, és a végrehajtók minél pontosabban megértsék, és minél következetesebben alkalmazzák a cenzúranormákat. Fontos szerepe volt másrészt az eredményesség biztosításában azon informális gyakorlatok sokaságának, amelyek az ellenőrzők és ellenőrzöttek közötti, sokszor mélyen emberi kapcsolatokra épültek. Az informális gyakorlatok Kiss Ágnes által feltárt gazdag világa könyörtelenül szembesíti az olvasót a kommunizmus örökségéhez való viszonyulásunk dilemmáival: a személyes kapcsolatok ambivalens jellege, az a tény, hogy ezek a viszonyok hol aláaknázták, hol megerősítették a rendszer működését, jelentős mértékben relativizálja a különbséget elnyomó és áldozat között. A kommunizmus politikai projektjének a totalitárius jellege ismerszik meg Kiss Ágnesnek ebben a meglátásában, a rendszernek az a képessége, hogy a cél elérését szolgáló eszközzé tegye azt, aki ellen az egész apparátus ki van találva.

Miközben vitán felüli, hogy Kiss Ágnes példásan teljesítette a maga számára megfogalmazott célt, és teljes mértékben rászolgált a szakmai elismerésre, mind a történészek, mind a politológusok részéről, néhány kritikai észrevétel is megfogalmazható a könyv vonatkozásában. A mű szerkezetével kapcsolatban például fölvethető, hogy indokolt lett

volna egy fejezetet szentelni a könyv elején a cenzúra eszmetörténetének, amely támpontokat kínálhatott volna egyrészt a cenzúra és a totalitarizmus közös szellemi gyökereinek, másrészt a cenzúrajelenség kortárs, a közösségi médiumok világában megnyilvánuló formáinak a megértéséhez. A szerkezetet illetően kifogásolható továbbá, hogy a szerzői szándék – a jelenségek értelmezésére és rendszerezésére irányuló igyekezet – többször felülírja az időrendi megközelítést, a rendkívül fontos és informatív 4. fejezet vonatkozásában például, ami megnehezíti az olvasó dolgát, holott Kiss Ágnes tudatosan törekszik arra, hogy kerülje a „nem olvasóbarát” megoldásokat a szövegben.

Kifogásolható továbbá az arra irányuló igyekezet, hogy a cenzúra-rendszer eredményességének a megértéséhez a szervezet- és menedzsmenttanulmányok elméleti keretét, azon belül a kontingenciaelméletet próbálja segítségül hívni a szerző: ez a fogalmi keret talán az 1977 előtti, viszonylag centralizált cenzúra-rendszer vonatkozásában sem releváns, a rendszer rendkívül laza, Fayol elveit messze nem teljesítő szerkezete foly-

tán, az 1977-es decentralizálást követően pedig végképp nem tekinthető annak.

Megfogalmazható végül egy olyan kritika, amely a munka érdemeit domborítja ki: a 4.3.2. fejezetnek a rendeletekkel és hírlevelekkel foglalkozó részében Kiss Ágnesnek sikerül annyira felcsigáznia az olvasó érdeklődését, hogy indokolt lett volna néhány érdekesebb körlevélnek és hírlevélnek a másolatát közölni egy függelékben.

A román kommunizmus cenzúra-rendszerének az eredményességét lehetővé tevő „finommechanika” feltárását és megértését célzó munkájában Kiss Ágnes keresi a középutat a szigorúan szakmai jellegű kiadvány és a szélesebb olvasóközönség számára még élvezhető olvasmány között, ami már önmagában dicséretes igyekezet. Ahhoz, hogy a *Finomhangolás* című könyv mindkét vonatkozásban kiemelkedő teljesítmény, nem férhet kétség. Minden alapunk megvan azt feltételezni, hogy Kiss Ágnes soron következő munkáiban a két igyekezet szervezettebb módon fog ötvöződni.

Salat Levente

